

Inledning

Prolog – Stockholm, den 3 oktober 1739

Den 3 oktober 1739 avgick Carl von Linné (Linnæus) från posten som ordförande, preses, i Kungliga Svenska Vetenskapsakademien, som grundats nästan på dagen fyra månader tidigare, den 2 juni samma år. Det högtidliga tillfället kröntes med ett anförande, *Tal, om märkvärdigheter uti insecterna*, vilket i en återblick av bergsrådet Samuel Sandels (Sandel) uppgavs ha ”gifvit anledning til alla de nyttiga och Akademien hedrande Afhandlingar, hvarmed afgående Praesides slutat deras Ämbetes förvaltning”.¹ Talet hade vid sidan av den entomologiska ansatsen iögonenfallande religiösa inslag som förmedlade författarens övertygelse att de minsta djuren utgjorde de bästa bevisen för Skaparens vishet och att insekterna prisade Gud på ett oöverträffat sätt.² *Tal, om märkvärdigheter* har framställts som ett typexempel på linneansk och frihetstida fysikoteologi, en idéströmning som utgick från att studier av den sinnrika, ändamålsenliga och välbalanserade skapelsen kan ge kunskaper om dess gudomliga upphov.³ Talet blev den mest lästa av Linnés fysikoteologiska skrifter och översattes till flera europeiska språk.⁴ Det hade dock även en tydlig politisk dimension, som inte ägnats lika mycket uppmärksamhet som den religiösa.

Gunnar Broberg har visat att världsordningen i Linnés texter ofta påminde om samhällets rangordning och att han betonade naturens hierarki snarare än dess kontinuitet.⁵ *Tal, om märkvärdigheter* lånar sig lätt till sådana tolkningar. Det gestaltade världen som en gigantisk kedja, i vilken varelser tilldelats olika kognitiva egenskaper och människan intog en särställning tack vare sin överlägsna tankeförmåga och odödliga själ. Ett grundantagande var att ingenting existerade för

sin egen skull – allting hade skapats för att tjäna någonting utöver sig självt.⁶ Samhället följde denna princip i lika hög grad som naturen: sjömän riskerade sina liv för att bringa andra vinst, soldater offrade sig för sina landsmäns frihet och välbefinnande, ämbetsmän vigde sina liv åt att verka för folkets väl, styresmän åsidosatte sitt eget välbefinnande för det allmänna bästa och de starka, intelligenta och lärda använde sina begåvningar till medmänniskornas gagn. Här kan utsagorna om ämbetsmännens och de styrandes osjälviska vedermodor läsas som en legitimering av deras samhällspositioner, och yttrandet om de lärda som ett försök att uppvärdera Linnés egen grupp, de kunskapsägande, vilka dessutom sades ha uppoftat sig för andra samhällsinvånare genom att instifta Vetenskapsakademien.⁷

Linnés parallellisering av naturen och samhället utmynnade i ett moraliskt imperativ: ”Här af se wi, MINE HERRAR, uti denna Werldsens, af Skaparen sielf gjorde Hushåldning, hur al ting skapat är ei för sig sielf, utan ock äfvven [sic] för andra. En vis man slutar här af den skuld sielfva naturen gör oss skyldig til i alt vårt väsende.” Denna plikt var den mänskliga gemenskapens fundament och en praktisk nödvändighet. Människorna hade direkt efter världshushållningens tillkomst förenat sina krafter för att uppnå målsättningar som inte kunnat förverkligas av dem var och en för sig.⁸

I talet identifierades ett antal företeelser – kopparplåt, hus, slott, Ostindienresor, krig, vetenskaper – som en ensam person inte kunde få till stånd, lika litet som en ”allena [...] styra land och rike, om han sielf alt regera skulle; men alt detta giöre flere med samblad hand och kraft lätteligen”. Detsamma var sant för tillvaron överlag. När något stort skall uträttas behöver åtskilliga hjälpas åt, oaktat om det rör sig om naturen eller om konsterna och vetenskaperna. Linné frågade retoriskt hur många tusen som måste arbeta för att göra en konung mäktig och ett rike lyckligt.⁹ Anmärkningarna om allenastyre och tusentals arbeten bör ha alluderat på frihetstidens politiska system, med dess formella folkstyre och begränsade kungamakt. Samma positiva värdering av det rådande styrelseskicket kan spåras i *Tal, om märkvärdigheters* avslutande kommentar om samtidens långvariga fred och dess uppsving i lärdom, vishet och lysande institutioner.¹⁰

Den samhällsgemenskap som framträdde i Linnés tal korresponderade mot världen som helhet och kännetecknades liksom den av ömsesidighet, harmoni och gudomliga avsikter, vilket implicerar att radikala samhällsförändringar ansågs vara svåra eller omöjliga att åstadkomma.¹¹ Frihetstidens styrelseskick återspeglade den kosmiska ordningen och fick därmed en naturlig och gudomlig sanktion.

Den statiska och samhällsbevarande tonen torde ha spelat eliten och makthavarna i händerna, och som den följande analysen kommer att åskådliggöra var varken talets ton eller dess teman unika för Linné. Tidigare forskning har visat att tidigmoderna vetenskapsmän formulerade "socially usable patterns of natural hierarchy, order, and the due submission of ranks". Naturen försågs med strukturer som användes för att legitimera sociala sammanhang.¹² Linnés presidietal kan betraktas som ett uttryck för denna vetenskapens politiska funktion, som även återfinns i texter författade av andra i Vetenskapsakademien. Då akademien var en inflytelserik inrättning i 1700-talets lärda värld och svenska samhälle, lämpar den sig väl för en analys av det tidigmoderna samspelet mellan politik och vetenskap.

En akademi i samhällets mitt

Syftet med föreliggande bok är att undersöka Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, från organisationens grundande och hattpartiets maktövertagande 1739 till mordet på Gustav III 1792. Fokus ligger på Vetenskapsakademiens samhällssyn och hur den förändrades med tiden, samt på hur akademiens band till samhällsledningen – makthavarna och eliten – reflekterades i dess idéskapande kring samhället. Hur beskrevs samhället, "den organiserade mänskliga samlevnaden"?¹³ På vilket sätt tänktes det hänga samman och hur relaterades samhället till naturen och världen i stort? Hur framställdes de samhällsledande, folket och förbindelsen dem emellan? Hur påverkades de ideologiska ståndpunkterna av mössornas maktövertagande 1765 och av Gustav III:s statsvälvning 1772? I vad mån kan idéerna om samhället kopplas till samröret med rikets styrande skikt, och hur förhöll sig ledamöterna till detta? Vilket utrymme fanns för kritik av samhällsledningen och

ståndssamhället? Den sista frågan anknyter till samhällsdebattens radikalisering i slutet av frihetstiden och till den växande oppositionen mot det gustavianska väldet under 1780-talet.¹⁴

I denna undersökning skärskådas Vetenskapsakademiens samhällssyn mot bakgrund av dels mer allmängiltiga tidigmoderna föreställningar om samhället, dels den nära interaktion mellan politik och vetenskap som karaktäriserade 1700-talets Sverige och ofta varit för handen i historien.¹⁵ Akademien har beskrivits som en av den lärda kulturens två grundpelare, vid sidan av universiteten, och befann sig som Sten Lindroth påpekat ”mitt i sin tids svenska ståndssamhälle”, varför organisationen kan anses ha varit representativ för vidare tänkesätt. I likhet med motsvarande utländska institutioner hade Vetenskapsakademien täta kontakter med den sociala, ekonomiska och politiska eliten, och att åtskilliga personer ur den var medlemmar illustrerar politikens symbios med kulturen och lärdomen under svenskt 1700-tal. Akademien såg gärna höga och mäktiga herrar på ordförandeposten, vilken vid ett antal tillfällen bekläddes av riksråd.¹⁶

Som samtida iakttagare konstaterade var det inget sammanträffande att Vetenskapsakademien grundades samma år som hattpartiet tog makten. Det var inte heller något sammanträffande att de ideal som den nya regimen omfattade – patriotism, nytta, handel, manufakturer – omhulldades av ledamöterna. Akademien utgjorde ett viktigt led i den satsning på konst, litteratur och vetenskap som hattarna, Sveriges härskare 1739–65 och 1769–72, lanserade för att öka rikets anseende och välstånd.¹⁷ Vetenskapsakademien var ett av deras redskap och associerades med partipolitik inte minst genom att den fungerade som remissinstans för myndigheterna. Medlemmarna stödde i allmänhet hattpartiets näringspolitik, merparten av grundarna var hattsympatisörer och ledande hattar var tongivande medlemmar i organisationen, medan kontroversiella anhängare av det konkurrerande politiska partiet, mössorna, inte valdes in. I samtiden betraktade många Vetenskapsakademien som en hattinstitution. Mösspolitiker ifrågasatte dess privilegier efter hattarnas fall på riksdagen 1765–66, och akademien undgick inte att dras in i den kritik som på 1760-talet riktades mot hattpartiets ekonomiska politik.¹⁸

Allt detta gör det rimligt att förutsätta att den samhällssyn som Vetenskapsakademien gav uttryck för generellt sett bidrog till att bevara och rättfärdiga samhällets ledning och utformning. Den befintliga forskningen ger vid handen att ledamöterna ofta förespråkade en ingripande statsmakt och stödde företeelser makthavarna månade om, som kyrkan och statlig styrning av näringslivet.¹⁹ Akademimedlemmen, hattpolitikern och landshövdingen Henrik Jakob Wrede fångade sammanslutningens statsinterventionistiska ådra väl när han hävdade att det ålåg "Furstanom och Regeringen [...] at rätt handhafva förmynderskapet öfver det villrådiga Samhället".²⁰ Ledamöternas politiska ställningstaganden var inte alltid explicita. Till exempel finns det fog för att tolka deras förespråkande av en rågång mellan näringar och industrigrenar som ett försvar av ståndssamhället, vilket allmänt uppfattades som en organisk och moralisk ordning, skapad av Gud och förkroppsligad och upprätthållen av staten.²¹

Undersökningsperiodens början avgränsas av Vetenskapsakademins grundande 1739 och behöver därför inte ges någon mer utförlig förklaring. Valet av kungamordet 1792 som borte gräns motiveras av att organisationens ställning som central samhällelig arena kan antas ha försvagats när akademiens status, betydelse och räckvidd avtog vid århundradets slut i samband med den naturvetenskapens reträtt och förskjutning mot vitterhet som utmärkte det sena 1700-talets Sverige. Den ekonomisk-politiska diskussionen inom Vetenskapsakademien avstannade också väsentligen i det mer repressiva klimat som kom att råda vid denna tid.²² Gustav III tappade inemot 1770-talets slut intresset för akademien och närvarade under det följande decenniet endast sporadiskt vid dess möten, något som både speglade och förstärkte den negativa utvecklingen.²³

Den historiska forskningen om 1700-talets vetenskapsakademi kan sägas sönderfalla i tre kategorier. De två första utgörs av verk inriktade på organisationens uppkomst och utveckling, som Bengt Hildebrands *Kungl. Svenska Vetenskapsakademien* (1939) och Sten Lindroths *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818* (1967), samt av biografier över enskilda ledamöter, som N. V. E. Nordenmarks *Pehr Wilhelm Wargentin* (1939) och Carl Wilhelm Oseens *Johan Carl Wilcke* (1939).

Den tredje kategorin består av undersökningar som behandlar ämnen med kopplingar till sammanslutningen och dess medlemmar, som Karin Johannisson *Det mätbara samhället* (1988) och Mattias Legnérs *Fäderneslandets rätta beskrivning* (2004).²⁴

Vetenskapsakademiens tal har tidigare förekommit i en lång rad studier och utretts mest gediget av Lindroth, varom mera nedan. Mest nyligen har presidietalen analyserats av bland andra Magnus Ekblad i "Den naturkunnige akademieledamoten" (2003), Peter Hallberg i *Ages of liberty* (2003) och Leif Runefelt i *Dygden som välståndets grund* (2005). Ekblad granskar akademiens samröre med hattarna med utgångspunkt i partiledaren Carl Gustaf Tessins sociala nätverk, medan Runefelt belyser idéer om dygd och nytta i texter författade av flera av organisationens ordförande. Hallberg närmar sig 1700-talets tänkande genom Vetenskapsakademiens samhällssyn, som han tolkar i ljuset av inrättningens egalitarism. Han argumenterar för att ledamöterna såg akademien som ett mönster av jämlikhet för samhället generellt, en tes som dock bara underbyggs med historikern Olof von Dalin (Dalin), som inte var någon typisk företrädare för Vetenskapsakademien. Hallbergs uppfattning att medlemmarna "idealistically but in different degrees conceived of society as equivalent to the egalitarian society of scholars" bemöts i den föreliggande boken med en motsatt tolkning, enligt vilken samhället snarare utgjorde en utgångspunkt för hur sammanslutningen föreställdes.²⁵

Vetenskapsakademiens syn på samhället och kontakter med samhällsledningen har i övrigt ådragit sig mindre intresse än organisationens ekonomiska ståndpunkter, som diskuterats av en mängd forskare.²⁶ I den mån banden till de styrande uppmärksammats har det främst handlat om samröret med hattarna, medan förhållandet till mössorna och till Gustav III väsentligen lämnats obeaktat. Frånvaron av en substantiell och sammanhållen analys av akademiens samhällssyn kan sättas i förbindelse med Sven-Eric Liedmans påstående att ledamöterna, till skillnad från de samtida universitetsekonomerna, inte behövde ge "en bild av samhället i dess helhet. Det innebar bl a att de i stort sett kunde hålla sig till de nyttiga tingen och bortse från olika klassers och gruppers nytta och frihet".²⁷ Citatet pekar på att Vetenskapsakademien bortom sin vetenskapliga gärning huvudsakligen betraktats som en ekonomisk och

nyttfokuserad miljö inom den historiska forskningen. Som prologen indikerar och undersökningen kommer att belägga, var akademiens medlemmar emellertid alls inte främmande för att resonera kring samhället, varken som det hölls för att vara eller som det ansågs böra bli.

Bokens inledningskapitel vigs åt redogörelser för presidietalen och de teoretiska ramarna samt en översiktlig bakgrundsteckning av Vetenskapsakademiens relation till samhällsledningen. Själva studien tar sin början med presidietalens fundamentalantaganden om tillvaron och samhället (kapitel två) och fortsätter med deras skildringar av i tur och ordning samhällsledningen och folket (kapitel tre), den ekonomiska politiken (kapitel fyra), monarkerna (kapitel fem) samt de lärda, akademien och deras samhällsuppgift (kapitel sex). Den övergripande strukturen i kapitel två, tre och sex är tematisk. Eftersom dessa delar av boken uppehåller sig vid tankegoods som väsentligen förblev sig likt över tid spelar kronologi och kontextualisering en mindre roll i dem. Kapitel fyra och fem har däremot en företrädesvis kronologisk och kontextualiserande karaktär, då de idéer som står i centrum genomgick tydliga förändringar under den undersökta perioden. Boken avslutas med en sammanfattning av resultaten och en återkoppling till inledningens frågeställning (kapitel sju).

Presidietal och politik

Vetenskapsakademien kan ses som en del av en politisk kultur, i bemärkelsen ett diskursivt fält som hålls samman av de bidragande aktörernas gemensamma referenspunkter och målsättningar.²⁸ Den politiska kulturen hänför sig till all aktivitet som har med samhällets bevarande och legitimitet att göra, varför den dels omsluter ett brett spektrum av föreställningar och handlingar, dels gör det möjligt att urskilja lärda politiska yttringar och knyta dem till statsmakten.²⁹ Nils Ekedahl tillhandahåller en beskrivning som passar väl in på Vetenskapsakademien när han definierar politisk kultur som ”de retoriska och rituella iscensättningar av begrepp, symboler och myter som en viss grupp av aktörer framför på den offentliga scenen i syfte att tolka sin omvärld

och förläna kraft och legitimitet åt den ordning och de värden som den menar bör råda i samhället”.³⁰

Ett presidietal hölls varje gång en ordförande lämnade sitt tre månader långa ämbetsinnehav och publicerades i nästan samtliga fall tillsammans med ett svar från akademisekreteraren. Källmaterialet består av de tryckta talen, vilka från den politiska kulturens horisont framträder som iscensättningar av idéer med bäring på samhället i det offentliga rummet.

Presidietalen var tänkta att bidra till akademiens mål att odla modersmålet och en ny svensk vältalighetsgenre. De utgick från såväl den politiska som den lovprisande eller klandrande retoriken, *genus deliberativum* och *genus demonstrativum*. Båda frodades i frihetstidens Sverige, där vältaligheten utvecklades i forum som riksdagen, kyrkan, universiteten och Vetenskapsakademien. Den politiska retoriken hänförde sig till föreställningar om förändring och motsatsparet nytta-skada, den lovprisande eller klandrande retoriken till den förefintliga situationen och människors upplevda värde.³¹

Vetenskapsakademien publicerade förutom presidietal även inträdestal och åminnelsetal, när medlemmar tog säte respektive avled. Presidietalen tenderade liksom inträdestalen att uppehålla sig vid generella och principiella teman, och det var i presidie- och inträdestalen som ledamöterna tog ett helhetsgrepp om rikets hushållning. Till skillnad från inträdestalen hade presidietalen en lika framskjuten plats i sammanslutningens skriftutgivning som de folkbildande och praktiskt inriktade *Kungliga Vetenskaps Akademiens Handlingar*. Akademiens sekreterare 1749–83, astronomen Pehr Wilhelm Wargentin, hävdade att presidietalen ärade organisationen lika mycket som *Handlingarna* gjorde och ”nästan begärligare läsas af Allmänheten: ty de föreställa angelägna, nyttiga och nöjsamma ämnen på et behageligare sätt, än uti Rön och lärda Afhandlingar kan ske”.³²

Presidietalen har också tillmätts en särställning inom tidigare historisk forskning. Marie-Christine Skuncke har konstaterat att de var ”bärare av en vital intellektuell debatt”, medan Lindroth framhållit att de hör till Vetenskapsakademiens värdefullaste lämningar, fångar sin tids kultur och ekonomiska diskussion samt innehåller de mest preg-

nanta uttrycken för organisationens näringspolitiska linje; ”Där yttrade sig, förhållandevis fritt och otvunget, de höga herrarna, ämbetsmännen och företagarna inom Akademien i de stora patriotiska frågorna. I regel var svaren på förhand givna, dikterade av hattarnas merkantilistiska politik.”³³

Presidietalen framstår när frekvens, popularitet, tyngd och samhällsorientering vägs samman som det bästa studieobjektet för att komma åt Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi.³⁴ Varken akademiens övriga texter eller de enskilda ledamöternas skrifter kan beredas speciellt mycket utrymme i analysen, som icke desto mindre inbegriper ett omfattande och mångfasetterat källmaterial som kan antas ha speglat inrättningens allmänna hållning.³⁵

Studien är idéhistorisk, inte begreppshistorisk, låt vara att det ibland finns orsak att gå in på begreppsliga faktorer. Den beaktar sociala, ekonomiska och politiska idéer om samhällsgemenskapens väsen, ursprung, utveckling, organisering, komponenter, inre samband och förhållande till naturen. Ambitionen är att koppla ett så brett grepp som möjligt om Vetenskapsakademiens tänkande kring samhället. För att få fram presidietalens dominerande tendenser har relevanta utsagor aggregerats genom en närläsning som på hermeneutiskt manér pendlat mellan talen och den korpus de tillsammans bildar.³⁶

Det görs ingen metodologisk distinktion mellan samhälls- och naturinriktade presidietal, eftersom även de sistnämnda kommunicerade ideologiska budskap, eller mellan tal av lärda respektive politiker och högre ämbetsmän, eftersom båda grupperna hjälpte till att formulera Vetenskapsakademiens samhällssyn. Ingen skarp gräns dras heller mellan deskriptiva och normerande utsagor; en beskrivning har inte sällan till syfte att utöva makt över sitt föremål, vilket innebär att den inte endast reflekterar verkligheten utan också är föreskrivande och övertalande. Detta gäller inte minst framställningar av samhället: ”Descriptions of what groups constitute ‘society’ and how it is organized tend to also be prescriptive commentaries on how societies in general or a particular society *ought to* be constituted [...] our perception of reality, in this case ‘society’, is affected by the language that is used to make it intelligible to us.”³⁷

Skillnaden mellan vara och böra var ofta nog så tunn under en epok präglad av visioner om förbättring och reform.³⁸ Till det kom att tidigmoderna ekonomisk-politiska texter upphöjde statsmakten och idealiserade tillvaron, liksom att de strategiskt ställde sina författare i ett gynnsamt ljus och hade till ändamål att utverka förmåner åt dem.³⁹ Akademimedlemmarna använde, som den följande analysen visar, presidietalen på samtliga dessa sätt, inklusive för att bearbeta makthavarna och gestalta sin egen betydelse för det samhälle som de tecknade.

Undersökningen fäster sig varken vid själva talakterna eller det ritualiserade sammanhang som omgärdade dem, utan vid deras litterära lämningar, som inte behöver vara identiska med de muntliga framförandena.⁴⁰ Boken beaktar endast undantagsvis talens retoriska element, som dock aldrig helt kan särskiljas från idéstoffet och aldrig enbart är ett utanverk. Talens mottagande lämnas utan avseende, likaså frågan om deras överensstämmelse med upphovsmännens egentliga åsikter; innehållet förmedlade ställningstaganden och hade påverkanskraft oavsett om det var situationsbundet och inte svarade mot vad ledamöterna verkligen tyckte.⁴¹

Samhällssyn, ideologi, karisma

På 1700-talet betecknade termen "samhälle" och synonymen "samfund" dels partikulära sammanslutningar som skrän, bolag och akademier, dels den helhet de ingick i, alltså vad som numera vanligen avses med "samhälle". Bestämningen "borgerligt" kunde läggas till "samhälle", som därmed tydligare avgränsades gentemot de mindre sammanslutningarna.⁴² "Borgerligt samhälle" var en översättning av det latinska *societas civilis*, antingen direkt eller via tyskans *bürgerliche Gesellschaft*, och förekom liksom "samhälle" ofta i anknytning till naturrätten, som tas upp i nästa kapitel.⁴³ Samhället fattat som helhet kom under seklets gång att tillerkännas allt större vikt och bli den mänskliga samvarons väsentliga ontologiska referensram.⁴⁴ Det är ingen tillfällighet att de moderna samhällsvetenskapernas rötter går att spåra till 1700-talet, med dess intresse för samhällsgemenskapen som totalitet liksom för olika aspekter av den.⁴⁵

Samhället begripet som helhet beskrevs också med ordet "stat", medan det som idag kallas staten täcktes in av termer som "kronan" och "överheten".⁴⁶

Bo Lindberg har apropå 1700-talet anmärkt att:

"samhället" i regel används i framställningar och diskussioner av statsrättsliga frågor om den politiska gemenskapens uppkomst och orsak och om var makten ligger. "Samhället" associerar omedelbart till de människor som ingår i gemenskapen [- -] "Stat" å andra sidan bär med sig tydligare associationer till regering, administration och även utrikespolitik: i de fall dessa associationer är synliga är det ett mer juridiskt och abstrakt ord för den politiska gemenskapen. Men skillnaden är inte tydlig, ofta är de båda orden utbytbara.⁴⁷

"Stat" i meningen "samhälle" uppträder här fortsättningsvis uteslutande i citat ur källmaterialet, i övrigt är "stat" en analytisk term som betecknar de samlade maktutövande offentliga institutionerna.⁴⁸

Enligt Martin Melkersson består en samhällssyn av idéer om människans väsen, samlevnadens gestaltning och relationen mellan å ena sidan samhällets komponenter, å andra sidan komponenterna och helheten.⁴⁹ Hans definition kan jämföras med Charles Taylors teoretiska begrepp *social imaginary*, som innefattar "the ways people imagine their social existence, how they fit together with others, how things go on between them and their fellows, the expectations that are normally met, and the deeper normative notions and images that underlie these expectations".⁵⁰ Som denna undersökning kommer att demonstrera var Vetenskapsakademiens syn på samhället kopplad till ledamöternas förståelse av världen, som många gånger betraktades genom ett religiöst raster. Samhällssynen häftade också i föreställningar om *landet* Sverige, vilka här bara kommer att beröras i den mån de har bäring på idéerna om det svenska samhället.

Även om 1700-talets samhällssyn inte var enhetlig och rivaliserande tolkningar av den sociala och politiska verkligheten förelåg pekade mycket av det gängse idégodset åt samma traditionalistiska håll. Samhället framställdes generellt i funktionalistiska, holistiska, organiska och statiska termer, men både det och samhällssynen förändrades

Bild 1. Elias Martin, *Stockholmsvy. Utsikt från Fersenska terrassen*. Foto: Nationalmuseum. Kungliga

slottet var en av de samhällsviktiga arenor där karisma genererades i 1700-talets Sverige.

avsevärt under århundradet, då medborgaren och folksuveräniteten vann mark på undersåtens och furstesuveränitetens bekostnad. En nyhet var föreställningar som satte individen och spontaniteten före korporationerna och statsmakten. Med utgångspunkt i detta växte en tilltagande kritik av statlig reglering av och inblandning i näringslivet, som intill 1700-talets mitt med självklarhet underställdes staten och samhällsgemenskapen. Den nedärvda ordningen baserad på stånd, skrän och hushåll förblev likväl tongivande, medan människan fortfarande att tänkas som en odygdig och ofullkomlig ”korporationsvarelse” i samhällshelhetens skugga; också ”atomistiska samhällsteorier fick [...] korporativa drag, eftersom samhället såg ut som det gjorde”. Varken privilegieekonomin eller statsmaktens paternalistiska involvering i hushållningen ifrågasattes på allvar.⁵¹

För att tydliggöra att samhällssynen har starka värderande inslag och är förankrad i ett visst segment beskrivs den i termer av politisk ideologi och ekonomisk ideologi, som fångar olika men kompletterande sidor av tänkandet kring samhället. Med politisk ideologi avses ett huvudsakligen medvetet idésystem som rymmer många sammanflätade föreställningar, utgör en sinnebild av tillvaron, är baserat i en grupp och korresponderar mot dess samhällsställning samt vägleder och rättfärdigar agerande.⁵² Med ekonomisk ideologi avses här efter Joseph Schumpeter en serie utsagor och förutfattade meningar om en upplevd ekonomisk verklighet, vilka bildar ett system och skyddar den grupp som ansluter sig till dem. Vetenskapen fungerar ur hans perspektiv som en teknik vars resultat tillsammans med preferenser eller värdeomdömen ligger till grund för rekommendationer.⁵³ Fastän Schumpeter knappast hade den tidigmoderna perioden i åtanke när han konstruerade sin modell kan den helt klart tillämpas på presidietalen, som genererade ekonomisk-politiska och politiska rekommendationer utifrån en kombination av rön och värderingar.

Vetenskapsakademien graviterade kraftigt mot nytta och hushållning och hade inledningsvis till främsta syfte att gynna den ekonomiska tillväxten. Akademien var ursprungligen tänkt att benämnas ”Oekonomisk vetenskapssocietet” och kom i praktiken att tjäna som en sådan under huvuddelen av 1700-talet.⁵⁴ Enligt protokollet från den första samman-

komsten var intentionen att för det allmänna bästas skull utveckla och utbreda ”kunskapen uti Mathematique, Naturkunnighet, Oeconomie, Handel, nyttiga Konster och Manufacturer”.⁵⁵ Ledamöterna hade en benägenhet att begripa verkligheten ekonomiskt och spelade en ledande roll i spridandet av den frihetstida nyttokulturen.⁵⁶ Det publicistiska flaggskeppet *Kungliga Vetenskaps Academiens Handlingar*, en tidskrift där människor från olika samhällsskikt och landsändor kunde bidra och bli ”nyttiga medlemmar av en stor, osynlig krets av fosterlandsvänner”, har träffande kallats en centralinstitution för det svenska 1700-talets ekonomisk-patriotiska ansträngningar.⁵⁷

”Ekonomi” var i likhet med ”samhälle” en flertydig term. Den hade dock ofta innebörden av ”hushållning”, varvid den kunde omfatta allt från enskildas kroppar eller bärgning till Guds förnuftiga ordnande av Skapelsens materiella resurser. Den ekonomi eller hushållning 1700-talets människor föreställde sig var integrerad i ett helhetssammanhang och oupplösligt förenad med världsbild, människosyn, religion och moral. Inom dess ramar samsades naturstudier, statsfinanser och konster, i betydelsen sysselsättningar som krävde speciella färdigheter och insikter.⁵⁸ Inte heller ”ekonomi” motsvarade således den nutida terminologin, något som måste bäras i minnet när ordet påträffas i tidigmoderna texter.

Det finns skäl att erinra om Karl Forsmans observation att 1700-talets svenska hushållningsanstalter ”under den brokiga ytan av idéer och uppslag” byggde på ett outtalat och undflyende mentalt ramverk, ”en grundåskådning, vilken samtiden endast bristfälligt kunde ge form åt och eftervärlden inte fullt förstått”.⁵⁹ Dit kan räknas de underförstådda premisserna bakom olika samhällsvisioner, liksom kontursvaga försant-hållanden om verklighetens beskaffenhet.⁶⁰ Studien söker kasta ljus över denna ekonomins djupdimension, som lika litet som Vetenskapsakademiens samhällssyn eller förhållningssätt till samhällsledningen gjorts till föremål för regelrätt analys.

Om ”ideologi” används för att belysa Vetenskapsakademiens idéskapande kring samhället ringar ”karisma” in organisationens samröre med makten. Enligt Edward Shils är karisma en kvalitet som tillskrivs handlingar, roller, personer, grupper, inrättningar och artefakter som

uppfattas stå i kontakt med en grundläggande kosmisk och samhällsordning, "the ultimately 'serious' elements in the universe and in human life". Han fastslår att det alltid finns en lågintensiv, institutionell och förmedlad karisma, som är associerad med uttryckandet av makt och skänker legitimitet åt samhället och dem som anses befinna sig i, eller nära, tillvarons centrum, inte minst ämbetsmän inom statsförvaltningen.⁶¹ Clifford Geertz betonar sambandet mellan aktörers symboliska laddning och samhällsordningens aktiva centrum i meningen "concentrated loci of serious acts [...] the point or points in a society where its leading ideas come together with its leading institutions to create an arena in which the events that most vitally affect its members' lives take place". Karisma förvärvas genom positiv eller negativ interaktion med sådana arenor och deras skickelsediga tilldragelser, med verklighetens kärna.⁶²

Då Vetenskapsakademien *de facto* var underställd statsapparaten kan den ses som en exponent för institutionell karisma, och dess närhet till arenor för högtidliga och samhällsrelevanta handlingar – riksdagen, kollegierna, Kungliga slottet – innebar att den fick del av deras nimbus.⁶³ Samtidigt gör ledamöternas skärskådande av den gudomliga världsordningen, deras strävan att bemästra naturen och deras hantering av brännande samhällsfrågor att akademien kan förstås som ett centrum som alstrade karisma genom att positionera människor nära tillvarons hjärta.⁶⁴ En ledamot förkunnade att han i Vetenskapsakademien stod "likasom i Cirkelens medel-punct af alt hvad Riket äger i kunskap och vitterhet". Enligt en annan var medlemmarnas egentliga värv djupsinnigt begrundande av Guds och naturens lagar, som gjorde ordningen till ändamålet för människans hela väsen. Wargentin uppgav dels att akademien ägnade sig åt oföränderliga och fullkomliga lagar som Skaparen stiftat i naturens rike, dels att den hade nära anknytning till de samhällsordningarna, exempelvis genom att vetenskaperna kom till nytta inom lagstiftningen.⁶⁵

Samhällsordningens aktiva centrum är trots att de ställer upp en enad front i form av berättelser, insignier, ceremonier, konventioner och identifikationer ofta behäftade med inre spänningar.⁶⁶ Vetenskapsakademien var lika litet som andra inrättningar och grupperingar i sin

Bild 2. Den Aerostatiska Kulan, som uppgick från Observatoriegården i Stockholm den 17. September 1784. Foto: Uppsala universitetsbibliotek. Vetenskapsakademiens utforskande av skapelsen, här i form av en ballonguppsändning, innebar att den förknippades med karisma.

samtid åsiktsmässigt homogen.⁶⁷ Den utgjorde särskilt under frihetstiden ett forum för diverse myndighets-, grupp- och företagsintressen och kan därmed betraktas som en paraplyorganisation eller ”trading zone”, en plats där olika ”subkulturer” möts.⁶⁸ Föreliggande analys söker följaktligen belysa ideologiska ledmotiv inom akademien, inte belägga den med allmängiltiga, programmatiska ståndpunkter.

Några språkliga anmärkningar är nödvändiga innan bakgrunds-

avsnittet om Vetenskapsakademiens band till samhällsledningen vidtar. Distinktionen mellan manufakturer och hantverk är långt ifrån alltid klar i källmaterialet. Termerna "manufaktur" och "slöjd" har haft likartade innebörder och är närbesläktade. *Svenska Akademiens ordbok* förbinder "handslöjd" och "slöjd" med hantverk och handarbete och hänvisar i båda fallen till "manufaktur" som utgör en sammansättning av latinets *manus* ("hand") och *factura* ("tillverkning", "bearbetning"). Ett av presidietalen föreställde inte för inte manufakturerna som "Handaslögds verk".⁶⁹ När ledamöter nämnde såväl manufakturer som (hand)slöjder innefattade den sistnämnda termen rimligen enbart hantverksproduktionen, som på det juridiska planet noggsamt hölls isär från manufakturverksamheten.⁷⁰

Beteckningarna "utilism", "merkantilism" och "kameralism" förekommer i denna undersökning bara när andra forskare refereras eller citeras, eftersom de är diffusa och vida samt riskerar att reifieras och låsa fast analysen i en viss bild av det förflutna. Framför allt har de tidigare medfört att den ekonomiska debattens innehåll beretts otillräcklig uppmärksamhet.⁷¹

"Inbördes" betydde "ömsesidigt", "sinsemellan" eller "gemensamt", det som var "enfaldigt" var enkelt och med "författning" åsyftades en lag eller reglering.⁷² Ordet "politi" var förknippat med den administrativa praktiken och avsåg huvudsakligen samhällets inre ordning, men kunde därtill fungera som ett samlingsnamn för makthavarnas strävanden att befordra välståndet och välfärden.⁷³

Folkflertalet gick under en mängd olika benämningar; undersökningen använder "folk", "allmoge", "menighet" och "gemene man" synonymt.⁷⁴ En annan beteckning för folket, "allmänhet", reflekterar alltid det exakta ordvalet i det resonemang som återges, då den har en annorlunda färgning i kraft av sin koppling till "det allmänna".⁷⁵ Kategorin "ståndspersoner" kunde inkludera alla som stod över de breda befolkningslagren men åtskildes också från adeln, borgerskapet respektive prästerskapet.⁷⁶ "Medborgare" var en komplex term, som inte nödvändigtvis hade ett moderniserande innehåll och i sin äldsta tappning vanligen syftade på relationer mellan undersåtarna; de som var "medborgare i förhållande till varandra var undersåtar i förhål-

lande till överheten”. Fastän alla invånare i teorin omfattades av den förblev termen länge i praktiken snäv, eftersom folkflertalet sågs som undersåtar för de styrande att befalla.⁷⁷

”Lycksalighet” var ett mångfasetterat ord med teologisk resonansbotten som sträckte sig över olika religiösa strömningar. Det kom att få ett inomvärldsligt och känslomässigt innehåll: lycksalighet gick att erfara här och nu, på det affektiva planet.⁷⁸ I det följande begagnas ”lycksalighet”, ”lycka” och ”sällhet” synonymt med varandra, i linje med presidietalens terminologi.

”Vetenskap” hade en vidare och vagare innebörd än idag. Termen överensstämde ungefär med latinets *scientia* och hänförde sig till systematisk kunskap och de kunskapsområden denna härrörde från. Vetenskapsakademien omspände förutom fält som fysik, matematik och naturalhistoria även sådana som ekonomi, historia och juridik. När ledamöterna skrev och talade om vetenskap menade de följaktligen kunskap som gick utöver dagens naturvetenskaper. De förstod dessutom vetenskap som nyttigt, praktiskt och säkert vetande.⁷⁹

Stora män, enkannerligen furstarna, skulle enligt en från antiken nedärvd och under 1700-talet ännu utbredd tankefigur fungera som uppbyggliga moraliska föredömen (”efterdömen”) för människor i alla samhällsskikt. Detta synsätt hörde hemma inom den klassiska retoriken och dess tradition av *exempla*, personer eller händelser som befanns vara exponenter för universella sanningar – främst dygder och laster – och som skulle imiteras eller avskräcka från imitation.⁸⁰

Personnamn stavas mot bakgrund av 1700-talets brist på uniformitet i enlighet med Kungliga bibliotekets nationella söktjänst LIBRIS eller, när någon saknas där, *Svenskt biografiskt lexikon*. En person som adlades går konsekvent under sitt nya namn, medan det ursprungliga efternamnet anges inom parentes första gången den omnämns i boken. Presidietalens titlar har standardiserats såtillvida att betoningar och versaler för allt utom egennamn tagits bort liksom – för att spara plats – den del av titeln som meddelar vem som hållit talet och när.

Vetenskapsakademien och samhällsledningen

För att ge relief åt Vetenskapsakademiens samhällssyn behövs en översiktlig redovisning inte enbart av akademiens förhållande till samhällsledningen och dess position i det svenska institutionella landskapet, utan även av de lärdas politiska och sociala villkor under 1700-talet. Å ena sidan ingick tidigmoderna kunskapsägande i en transnationell gemenskap känd som ”de lärdas republik” – ett nätverksbaserat system av människor, föremål, texter och information som idealt skulle präglas av jämlikhet, meritokrati, ömsesidighet, tolerans, kosmopolitism, yttrandefrihet samt obehindrat sanningssökande.⁸¹ Å andra sidan tillhörde de stater som gjorde anspråk på deras färdigheter och lojaliteter. Svenska lärdoms- och vitterhetsutövare tenderade att inneha ämbeten, räknas som ståndspersoner och knytas till eliten genom sociala nätverk.⁸² Wargentin ansåg symptomatiskt nog att en längre tjänstgöringstid än tre månader var olämplig för Vetenskapsakademiens ordförande, då ”större delen af Ledamöterna hindras af andra trägna ämbets-syslor”.⁸³

De lärdas politiska och sociala omständigheter inverkade helt naturligt på deras hållning till samhället och världen. Lisbet Rausing (föret Koerner) har identifierat en ”Östersjöupplysning” (”Baltic Enlightenment”) som bars upp av lärda ämbetsmän och dominerades av lutheranism och nyttotänkande. Knut Ove Eliassen laborerar istället med en ”nordlig upplysning” (”Northern Enlightenment”) kännetecknad av statstjänande vetenskap, luthersk tro och ett antiradikalt eller ”konserverativt” drag. Båda dessa upplysningsriktningar är kompatibla med den tyska ”ständerupplysning” (*ständische Aufklärung*) som enligt Jonathan Knudsen utmärktes av statscentrering, de lärdas långtgående kompromissande med myndigheterna, kristendom och paternalism.⁸⁴ De tre upplysningsvarianterna täcker in samma företeelse i 1700-talets Östersjöområde och samtliga kan appliceras på det svenska riket, vars upplysning har beskrivits som kristen, antiradikal, nyttoivrande, kunskapsinriktad och tyskinfluerad.⁸⁵

Vetenskapen kom under 1700-talet att socialiseras och integreras i samhällslivet. Eftersom de vetenskapliga sällskapen ofta var officiella och beständiga inrättningar som erkändes och stöddes av maktbarnarna

kan de sägas ha förkroppsligat denna process och befunnit sig ”on the cutting edge of relations between science and the state”. De var många gånger urbana elitinstitutioner som stod i samklang med statsmakten och återkommande värvade medlemmar från samhällets toppskikt.⁸⁶

Den svenska Vetenskapsakademien hämtade inspiration från bland andra Royal Society for the Promotion of Natural Knowledge i London, Académie des Sciences i Paris och Societas Regia Scientiarum i Berlin, som alla upprätthöll nära förbindelser med staten och eliten.⁸⁷ Vetenskapsakademiens förtrolighet med samhällsledningen framgick av att organisationen samlade åtskilliga höga herrar och av att en person som Linné inte var mera självskriven än någon som Tessin.⁸⁸ Enligt astronomen Eric Prosperin föll ordförandevalen ”antingen på Dem, som genom sin börd och välstånd gifva Henne anseende, eller Dem, som genom sina ämbeten befordra Hennes tilväxt, eller Dem, som genom sin driftighet gifva lif och styrka åt Hennes göromål, ock Dem, som med sit snille och sina insigter pryda och uplysa Henne. Ofta finner Kongl. Vetenskaps Akademien alla dessa egenskaper förenade”.⁸⁹ Det är tänkvärt att börd, välstånd och ämbeten kom först i Prosperins uppräkningsordning, medan snille och insikter förtecknades sist.

Vetenskapsakademien hade trots att kärnan bestod av universitetsprofessorer en ”merkantilt-aristokratisk” framtoning och även om den formellt saknade hedersledamöter återfanns åtskilliga medlemmar av sådan karaktär, låt vara att de ofta i någon mån ägnade sig åt lärda spörsmål.⁹⁰ Förutom att delta aktivt i verksamheten vinnlade sig dessa höga herrar om akademiens välgång, till exempel genom att stödja uppförandet av dess astronomiska observatorium och utverkandet av dess almanacksprivilegium, det vill säga ensamrätt på publicering av almanackor. Sådana medlare var under frihetstiden för det mesta anknutna till hattpartiet.⁹¹ Mösspartiets kanslipresident Carl Gustaf Löwenhielm hjälpte visserligen till med att skaffa fram medel för studiet av Venuspassagen 1769, men han var samtidigt en före detta hattpolitiker och ensam bland det senare 1700-talets mössriksråd om att ingå i organisationen under frihetstiden.⁹²

Mycket av Vetenskapsakademiens sociala samspel med samhällsledningen skedde inom nätverk som sammanstrålade i akademien.⁹³

Ett nätverk kretsar kring de sociala kontakterna i sig och präglas av varaktighet, slutenhet, informalitet, frivillighet och jämlikhet. Tillit, gemensamma värden och intressen samt ömsesidiga beroenden som yttrar sig i utbyten av gåvor och tjänster utgör de sammanhållande kit-ten.⁹⁴ Ekblad har kartlagt ett frihetstida nätverk med stark ställning i Vetenskapsakademien som formerades runt hattledarna Clas Ekeblad, Anders Johan von Höpken, Nils Palmstierna och Tessin. Det hade en yttre krets av ledamöter som arkitekten och överintendenten Carl Hårleman, Linné, Wargentin och den framtida mössledaren Löwenhielm. Många av frihetstidens presides rekryterades från denna grupp, liksom från hattpartiet i allmänhet.⁹⁵ Tessin, Höpken och Ekeblad beklädde i tur och ordning kanslipresidentposten och var viktiga magnater i den frihetstida akademien.⁹⁶ Först ut som ledare och kanslipresident – regeringschef – för hattarna var Carl Gyllenborg, som efterträdde mössan Arvid Horn vid riksrodret.

Vetenskapsakademien var fullt ut inlemmad inte bara i maktens nätverk utan även i dess institutionella landskap. Den enrollerade aktörer från och sysselsatte sig med samma eller liknande frågeställningar som andra offentliga eller halvoffentliga inrättningar som Bergskollegium, Kommerskollegium och handelskompanierna. Ett exempel på det förra är att flera bemärkta medlemmar – Johan Fredrik Kryger, Erik Salander och Johan Liljencrantz (Westerman) – var befattningshavare vid Manufakturkontoret, vilket i likhet med Vetenskapsakademien tillkom under riksdagen 1738–39. Ett exempel på det senare är att akademien enligt Bergskollegiums president Jean George Lillienberg genom sitt engagemang för bergshanteringens stod ”uti nära gemenskap och förtroende” med denna myndighet.⁹⁷

Vetenskapsakademiens sociala, politiska och institutionella inbäddning speglade ett normaltillstånd i 1700-talets Sverige, där verksamhetssfärer gick in i varandra och gränsen mellan privat och offentligt var oklar.⁹⁸ Åtskilliga ledamöter och ordförande var ämbetsmän, politiker och välbeställda näringsidkare från samhällets och statens övre skikt, varför presidietalen i hög grad utgjorde arenor för dialog inom samhällsledningen. Talen kommer här dock att behandlas som uttryck för Vetenskapsakademien, en kollektiv och publik aktör i egen rätt som

tillhandahöll ett betydelsefullt och tydligt ramverk som upphovsmännen hade att förhålla sig till och anpassa sina budskap efter. James McClellan har gjort gällande att 1700-talets relation mellan statsmakt och lärda kan förstås som ett transaktionssystem varigenom bekräftelse, privilegier och ekonomiskt bistånd byttes mot specialiserade kunskaper som ofta hade politiska övertoner.⁹⁹ Vetenskapsakademien framstår ur detta perspektiv mer som en förhandlingspart än ett passivt objekt eller instrument för makten.¹⁰⁰